

Essä

Berättelsen om skolan – i en tid av nyliberalism

Christer Fritzell

ABSTRACT

Avsikten i denna essä är att granska hur särskilda samhälleliga intressen kan spåras i de bilder av skolan och skolans pedagogik som dominerar i den offentliga debatten. Är det så att den politiska och professionella autonomi som ofta tillskrivs skolan i långa stycken är en chimär? Min argumentering och slutsats innebär att det nyliberala projekt som dominerat samhällsdebatt och partipolitik sedan 1990-talet i latenta men betydelsefulla avseenden har tydliga korresponderande drag i den massmediala Berättelsen om skolan.

EN SVÅRFÅNGAD SPEGELBILD

Bakom den slitna metaforen om skolan som en spegelbild av samhället gömmer sig en svårfångad realitet, fylld av vardagliga klichéer, politiska schabloner och ideologiska dimridåer. Vad är det närmare bestämt som speglas och hur går det egentligen till? Och kanske leder den här sortens bildspråk mest tanken på villospår i fråga om skolans verkliga betydelse i samhällsutvecklingen?

I denna essä är min avsikt att granska i vilken mån den enkla spegelmetaforen trots allt kan rikta blicken mot intressanta paralleller mellan specifika förhållanden i skolan och samhället i stort – åtminstone som detta kommer till uttryck i den offentliga debatten. Jag föreslår ett tolkningsperspektiv med fokus på hur strukturella samhällsintressen kan ses korrespondera mot dominerande inslag i skoldebatten.

Troligen kan den mångfasetterade frågan om beroendet mellan skola och samhällsutveckling bara ges tillfredsställande svar i historiens förklarande ljus. Så kan vi numera lätt förstå efterkrigstidens engagemang för omfattande skolreformer: Fascism och nazism hade slagits tillbaka, och i opposition mot kommunismens kollektivism i öst kunde västlänerna stärka sin ställning som representativa demokratier. Ekonomin gick som tåget, som man kunde säga på den tiden, och arbetsmarknaden blomstrade. Självklart måste också skolan anpassas till den nya tidens krav.

Frammot 1970-talet tycktes oljekris och miljöproblem ännu ligga i fjärran och med till synes ohotad ekonomisk tillväxt förändrades också utbildningssystemen. När Läroplanen för grundskolan 1969 började tillämpas, för i år precis ett halvt sekel sedan, verkade ambitionen att skapa en demokratisk medborgarskola äntligen i hamn. Runt Olof Palmes tal om skolan som ”spjutspets mot framtiden” fanns en tidsanda som inte tvekade om att skolan skulle bidra till ett nytt och bättre samhälle.

Visst gavs skolan ett viktigt kunskapsuppdrag men väl så betydelsefullt var att nya generationer skulle fostras in i demokratin som livsform. I backspegeln kan detta kanske framstå mest som en tillrättalagd skönmålning där en bister verklighet doldes bakom tilltalande ”läroplanspoesi”. Men efter oljekris och ekonomisk avmattning ansåg många i inflytelserika kretsar att den progressiva välfärdspolitiken hade urartat i en näst intill socialistisk agenda med alltför långtgående jämlikhetssträvanden. Snart skulle en annan tidsanda råda.

NYLIBERALISMEN TAR KOMMANDOT

En ny typ av offentlig retorik växte fram, mindre präglad av idéer om jämlikhet och solidaritet men desto mer laddad med inbjudande vältalighet kring individens valfrihet och villkoren för den fria marknadens dynamik. I de avancerade industriländerna leddes frihetskampen framgångsrikt av dedicerade härförare som Ronald Reagan och Margaret Thatcher. Till sin hjälp hade dessa retorikens giganter i den västra hemisfären uppburna nationalekonomer som Friedrich von Hayek och Milton Friedman. Med stöd av en föregivet evidensbaserad ekonomisk teori med utfästelser om kraftfull tillväxt och välstånd för alla kom en ”valfrihetsrevolution” att spridas runt om i den kapitalistiska världen. I synnerhet efter Murens fall 1989 kunde övertaget för den marknadsliberala demokratin i Europa på allvar räknas hem, med välbefäst legitimitet över hela den etablerade politiska skalan i länder som Sverige.

Med denna nyliberalism följde ett nytt narrativ, en ny diskursordning eller som jag i anslutning till dagens språkbruk ska kalla det; en ny *Berättelse* om samhället. Här markerades nödvändigheten av en friare marknadsekonomi, där enskilda individers entreprenörsanda borgade för bättre tillväxt till gagn

för alla medborgare. Allt som kunde skötas med marknadens logik skulle också tas om hand på dess villkor. En ny optimism i finansiella kretsar blev successivt allt mer spridd och värtaligt understödd av opinionsjournalistik i dagspressen, profilerade ledarskribenter, akademiker med hög status och i löpande massmediadebatt.

Och den nyliberala ekonomin levererade: En sällan skådad tillväxt på många håll i världen, om än ytterst ojämnt fördelad, och fantastisk teknologisk utveckling. I spåren följde enorm privat förmögenhetsbildning via kapitalvinster och internationell skatteplanering, megabolag med megavinster, kvartalsekonomi och finansbubblor, försvagade fackföreningar och prekära anställningar, individbaserade löner och karriärvägar. Bland verkningarna kom snart nog också politisk instabilitet och nationalistisk populism, rovdrift på naturresurser och eskalerande miljöförstöring, splittrad samhällssolidaritet och exceptionell individualism.

I den nya Berättelsen fick det uttalade löftet om välstånd för alla genom ekonomisk "nedsipprig" uppifrån och ner legitimera en genomgripande politisk agenda: Statliga avregleringar till förmån för privata marknadsaktörer, omfattande skattelättnader för kapitalägare, kraftfulla åtstramningar i välfärden samt successiv av-demokratisering i form av nationalstaternas minskande kontroll blev några av de mer uppenbara följderna.

En marknadsliberal tidsanda kom undan för undan att genomsyra inte bara den globala ekonomin utan många andra sektorer i de västliga demokratierna. Med tanke därpå kunde man kanske förväntat en mer intensiv debatt kring yttringarna på olika samhällsområden. Men utvecklingen rullade på, inte minst i Sverige där nyliberalismen som politiskt projekt under växlande regeringar i vissa hänseenden, som den kraftfulla tillväxten av de skattestimulerade klyftorna mellan befolkningsgrupper eller den extrema formen av privatisering på skolområdet, fick en särskilt radikal uttolkning.

EN NY BERÄTTELSE OM SKOLAN

Åter till metaforenas värld: Hur skulle en så omvälvande samhällsutveckling som den nyliberala "frihetsrevolutionen" kunna ske utan genomgripande återspeglning i skolsystemet? Men konkret *vad* blev egentligen speglat? Sedan 1990-talet har vi bevittnat en genomgripande statlig reformverksamhet centrerad kring marknadsutsättning och individens valfrihet, med rask tillväxt av vinstdrivna fristående skolor enligt elevers och föräldrars fria val. Med en kassa om runt 100 000 SEK i bagaget på marknaden blir den enskilde eleven ytterst attraktiv för det fristående skolföretaget, medan den kommunala marginalkostnad som kan undvikas vid bortval vanligen blir närmast försumbar. Att det "fria valet" de facto är socialt och kulturellt stratifierat gör att den skattefinansierade vinsten kan räknas hem i en just därtill anpassad

organisation. Och när skolornas resultat beräknas på individbasis utifrån mätbar kunskap utan beaktande av likvärdighetens pedagogiska villkor blir marknadsföringen desto smidigare. Så vad som återspeglades blev en pseudo-marknad för tjänsten skolning (offentligt finansierad utan direkt betalande kunder).

Från att vi tidigare haft ett antal ”friskolor” kännetecknade av ”alternativ pedagogik” tillkom en ny struktur för utbildning att förhålla sig till. Pseudo-marknaden förändrade skolsystemet, *som* socialt system, i organisation, funktion och villkoren för aktörernas handlande. En någorlunda gemensam pedagogisk grund kom att övertrumpas av en ekonomisk, centrerad kring strategiska val, målrationalitet och penningen som sammanhållande princip.

Med denna faktiska förändring följde föga förvånande också en ny Berättelse om skolan. Men knappast som spegelbild utan snarare som ett fotografiskt negativ. Här talas inte om någon underordning visavi marknadsstyrande organ som *The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)*, än mindre om olika aktörers möjligheter mot bakgrund av mer latenta strukturella, nationella och internationella villkor för både politisk och professionell kontroll. Och här andas definitivt inte något om marknadssystemets enastående förmåga att samordna och kontrollera beslut och handlingssekvenser i komplexa mönster enbart via de funktionella konsekvenserna, relativt oberoende av enskilda aktörers normativa preferenser. I stället är det slående hur denna Berättelse byggts på retoriska grepp där skolans autonomi som självständigt socialt system tas helt för given. Om något här blir speglat så ska det antas vara det genomarbetade politiska programmet eller den fria tankens klara kraft.

Jag vill betona att ett ifrågasättande av skolans autonomi på inget sätt är att ställa sig avvisande till politisk styrning. Tvärtom ligger problemet ofta i att dagens partipolitik framstår som otillräcklig för att hävda skolans lagstadgade samhällsroll för demokratisk integration. Heteronomin manifesteras förvaltningspolitiskt i tilltagande formalisering och juridifiering kring allt från enskilda elevers upplevelse av kränkningar till föräldrarnas ställning som förmenta kunder på en marknad, men mest anmärkningsvärt i den systematiska avprofessionaliseringen av läraryrket. En fortgående externalisering av den pedagogiska praktikens inre funktionsvillkor har kringskurit autonomi allt djupare, samtidigt som de yttre villkoren blir föremål för ny rättstillämpning.

För att exemplifiera: Genom en dom i Kammarrätten 2019 fastställdes att privata skolföretag inte behöver offentliggöra vinstnivåer, betygsresultat och elevsammansättningar, eftersom detta kan påverka deras affärsverksamhet! Vi har således ett rättsläge som begränsar det autonoma utrymmet för skolsystemet i stort, men som snarare utökar det för en särskild del, nämligen

den privata, vilken tilldelas en långtgående frihet från den offentlighet som trots allt levererar de ekonomiska vinsterna i fråga.

Mitt fortsatta resonemang gäller former av ”relationell autonomi” där själva karaktären av skolans förhållande till olika påverkanskällor kommer i dagen. Beroenden gestaltas på olika sätt i relation till partipolitik och djupare liggande mekanismer för strukturell påverkan, och detta får i sin tur olika slags pedagogiska konsekvenser. Mot en fond av principiellt möjliga alternativ utspelas en tidsbunden kamp om formerna för makt och inflytande, där också Berättelsen läggs tillräta utifrån olika intressen i relation till konkreta behov av tolkningar och rättfärdiganden.

Exempel: När en liberal utbildningsminister vill ta åt sig äran för viss förbättring av de senaste Pisa-resultaten uppvisas på ett tydligt sätt föreställningen att genomtänkt partipolitik i allt väsentligt varit styrande. Med långvarig nit har man lyckats ”vända atlantångaren” i enlighet med de egna intentionerna. Att Pisa-komplexet snarare kan ses som ett uttryck för bristande autonomi genom begränsningar i de interna utvecklingsmöjligheterna ingår inte i den historieskrivningen.

Detta Pisa har under 2000-talet blivit *OECD*-facit för ländernas ställning som ”kunskapsnationer i den internationella konkurrensen” och därmed löpande fått motivera anpassade politiska reformer.

De legitimitetsstärkande tolkningarna av Pisa-resultatets betydelse för ekonomins effektivitet kan ibland lyftas till smått osannolika proportioner.

Exempel: I samma veva som senaste Pisa presenterades återgavs i Svenska Dagbladets ekonomibilaga (20191203) också utfallet av en internationell nationalekonomisk studie om betydelsen för olika länders BNP: ”På lång sikt skulle ett kunskapslyft i Sverige motsvarande 25 Pisa-poäng generera en bruttonationalprodukt som är 1757 miljarder euro större än utan sådana förbättringar”. Någon hade kanske hoppats på 1760 miljarder, men onekligen ändå en försvarlig tillväxt fram till nästa sekelskifte. Det framgår inte om nödvändig klimatanpassning ingår i beräkningen, men dock.

Det evidensbaserade i denna forskning åsido, vad som står klart är den imponerande vikt som läggs vid skolans kunskapsarbete för konkurrenskraft i den globala ekonomin. Trots detta begränsas agendan i den offentliga Berättelsen till skolans inre och elevernas egen värld. Allmänt normativistiska krav på förändringar förs fram som om skolan vore en avskild arena för både pedagogiska experiment och egna käpphästar om vad som bör göras.

Detta underlättas också genom argumentationsmönster inom vilka ett visst problem gärna ”förklaras” genom beskrivning av ett annat. Således kan en tilltagande brist på hänsyn till andra förklaras med växande egoism, eller elevens ovilja att anstränga sig av orealistiska framtidsplaner på grund av tidens narcissism. Tilltagande normlöshet bland utagerande elever ses orsakad av brist på ordning och reda med grund i att lärarna saknar disciplinära verktyg. Listan kan göras lång, även när det gäller partipolitiska motiveringar till mer

eller mindre akuta åtgärder. I ett typiskt mönster görs skolan som sådan ansvarig för svårhanterliga samhällsproblem på sätt som sällan återkommer när det gäller talrika paralleller i vuxenvärlden.

Ett ytterligare uttryck för föreställningen om skolans autonomi är när pedagogikforskningen tilldelas en avgörande roll för skolans utveckling, visserligen för vad som gått snett, men ändå.

PEDAGOGIKÄMNETS ROLL I BERÄTTELSEN

Efter år av ideologiska dimridåer har kritiska forskare på senare tid pekat på förklaringar som sträcker sig utanför allmändebattens domäner. Kritiken har ofta sammanfattats med vad som fått stå som nyliberalismens signum: *New Public Management*. Möjligen har dock detta ofta använda uttryck ibland fått mer av signalvärde än konkret innebörd inom olika samhällsområden.

Den kritiska skolanalysen har i första hand gällt reformverksamhet, styrning och organisation, samtidigt som också den inre verksamheten och det pedagogiska arbetet mellan lärare och elever behöver granskas. Min avsikt är just att försöka specificera hur marknadsliberalismen kan ta sig konkreta uttryck i Berättelsen om skolans pedagogiska praktik. Jag vill betona att jag med detta fokus inte på några direkta sätt avser att ha synpunkter på den faktiska verksamhet som dag för dag bedrivs i skolan.

Man kunde tycka att med den senaste tidens knepiga skolsituation skulle pedagogisk forskning, teori och filosofi kunna bidra med djupare fackkunskap, men så tycks inte vara fallet. Det är snarare iögonenfallande hur fackpedagogiken närmast blivit osynlig, eller osynliggjord, med undantag för när ämnet och dess företrädare utpekats som källa till alltings elände. Det är upplysande att notera, att detta sker samtidigt som ett litet antal proffstyckare och kända företrädare för discipliner med avlägsen koppling till skolan framgångsrikt framträder som insiktsfulla uttolkare av dess svårigheter. Båda dessa förhållanden utgör intressanta fenomen för analys och förklaringar.

Jag hänför pedagogikens tystnad inte bara till bristande tyngd som samlad vetenskaplig disciplin, utan också till tidsandas ointresse för ämnets principiella hållning till undervisning och lärande. Men möjligen befinner vi oss nu i ett exemplariskt historiskt läge för en välbehövlig skärpning av ämnets grundproblematik mot den illustrativa bakgrund som tidsandan anvisar. Kanske kan de marknadsliberala excesserna föra det goda med sig att pedagogiken framöver kan återta en klarare röst i Berättelsen om skolan, gärna också via frågor som dessa:

- På vilka särskilda punkter kan nyliberalismen förtydliga pedagogikens principiella problematik och normativa grund som vetenskaplig disciplin?

- Hur kan det vetenskapliga territoriet för pedagogisk forskning avgränsas i ljuset av nyliberal ideologi och dess uttryck i skolan?

NYLIBERALISMENS NEGATIVA INTRESSE

För att diskutera sådana frågor behövs en välavvägd definition av nyliberalism, vilket knappast kan hämtas från debattens allmängods eller akademins standardförråd. I stället vill jag gå till en riktninggivare med större kritisk pregnans och mer tankeväckande undertext. Den franske sociologen Pierre Bourdieu föreslog i en kort artikel på 1990-talet en tankelinje som inte är alldeles självklar men som kan tjäna som ingång till mitt resonemang (Bourdieu, 1998). Han sa ungefär som så, att nyliberalismen syftar till att skapa de villkor under vilka denna "teori" kan realiseras och fungera som ett program för den systematiska förstörelsen av kollektiv. Bourdieu kan sägas ta en negativ infallsvinkel genom att fokusera speciellt på vad nyliberalismen *inte* önskar åstadkomma – kollektiv samordning och gemenskap – för att på så sätt diskutera frågor som annars gärna hamnar i skymundan. (Notera särskilt att begreppen positiv och negativ här och fortsatt i essän inte avser värdeomdömen utan teoretiskt grundade tolkningar av konsekvenser som antingen faktiskt uppkommer eller inte gör det.)

Jag uppfattar att Bourdieus poäng är att det nyliberala projektet avser undanröjandet och försvårandet av allt som inte grundas i det privata intresset och individens valfrihet inom den målrationella marknadslogiken. Det är värt att betona att Bourdieu då inte resonerar i passiva termer som ointresse eller bristande engagemang, utan om en aktiv och systematisk "förstörelse" av kollektiva former ("*programme de destruction méthodique des collectifs*").

Begreppet kollektiv blir inte särskilt väl avgränsat, vilket varit önskvärt eftersom det ofta fått starkt pejorativa tolkningar. Bland liberalismens banerförare är det ju populärt att begränsa alternativen till kommunismens kollektivism, marxismens klassförtryck och liknande retoriska grepp. De kollektiv som Bourdieu åsyftar avser förstås inte kapitalägare eller börsspekulanter, men han nämner nationen, fackföreningar, arbetskollektiv, familjer och olika civila intresseorganisationer.

För min del vill jag, snarare än att utgå från grupperingar med likartade strukturella intressen, mer kvalitativt hänvisa till demokratin som ett värdekollektiv för samhällelig solidaritet, med dess många former av gemensam organisering. Alternativen är då inte bundna till vare sig antiliberal kollektivism, nationalstaten eller viss samhällsklass utan till samhället som sådant. Därmed kan också en socialfilosofisk skiljelinje bindas till att individens frihet "alltid redan" ses definierad av det samhälle hen är en del av. Liberalismens princip – individens frihet att välja att ingå eller inte i "det

sociala kontraktet” – blir då en tämligen skakig grund för samhällelig integration.

Jag vill också peka på möjligheten att omformulera Bourdieus tanke som att nyliberalismens instrumentella rationalism underminerar andra samhälleliga rationalitetsformer baserade på värdegemenskap och saklig argumentation med orientering mot samförstånd. Närmandet till skolans roll relativt samhällsutvecklingen blir då annorlunda även vad gäller lärande och undervisning som praktik.

Bourdieu nämner i förbigående hur den nyliberala destruktionsprocessen skapar en ”darwinistisk värld” med kamp alla mot alla på alla samhällsnivåer. Det ger mig anledning att tillfoga att de pedagogiska parallellerna mellan socialdarwinism och nyliberalism kan uppenbaras i ett historiskt perspektiv. Det gäller kanske särskilt om man ser på situationen vid förra sekelskiftet i USA och i Sverige ett sekel senare, inte minst med avseende på skolans och utbildningsvetenskapens utveckling (Fritzell, 2018).

Dock kan noteras att socialdarwinismens anpassning av skolan till den tidens tilltagande effektivitetshysteri och brutala teknologi i arbetslivet snarare var starkt positivt funktionell med en öppen och explicit ideologi kring önskvärd sortering av elever enligt det ”naturliga” urvalet. Parallellt med mitt fokus här på negativ funktionalitet bör också hållas i minnet att även den nyliberala skolagendan givetvis har positiva inslag. Som exempel kan nämnas den kraftfulla satsningen under 00-talet på individuella utvecklingsplaner/IUP eller den formella betygsättningen för allt yngre barn.

I en tidigare begreppsanalys på detta fält införde jag ett differentierat korrespondensbegrepp för olika typer av relationellt beroende mellan skola och samhället i stort. Medan positiva former hänfördes till aktiva bidrag till främst arbetslivet i fråga om särskilda kompetenser och attityder, menade jag att de negativa just avsåg strukturella villkor kring undvikandet och försvärandet av sådant som riskerade att hota systemens effektivitet och legitimitet. Här kunde ”allt” accepteras – för relevanta elevgrupper – såsom bus och stoj i klassrummet, sysselsättning med typiska fritidsaktiviteter i skolan och allmänt ett systematiskt undvikande av gemensamt kritiskt ifrågasättande bland eleverna. Jag hävdade att sådana negativa former tenderade att öka över tid (Fritzell, 1987).

Jag menar fortsatt att kritisk utbildningsanalys kan lägga särskild vikt vid själva *förhållandet över tid mellan negativa och positiva funktioner*. Skolans ”avspeglning” kan då ses som en fråga om hur olika strukturella uttryck systemen emellan förändras över tid beroende på växlande krav på ekonomisk effektivitet i relation till behov och möjligheter till legitimitetsstöd inom den demokratiska staten. I den konkretiserande analysen av pedagogisk praktik kan detta bilda en utgångspunkt på sätt som jag strax återkommer till.

Nyliberalismens blockering av särskilda kollektiva intressen ger möjligheter att förstå en hel del av skolreformerna under senare decennier. Men för analys

av det inre arbetet i skolan behövs ett anpassat begrepp för det kollektiva där betoningen ligger på pedagogiska kvaliteter. Man kan då anknyta till de etymologiska innebörderna kring det samlade och gemensamma, som bland kollegor i ett kollegium. Mycket av det som idag framstår som fjärran från pedagogikens värdeorientering kan förstås som just bidrag till att inget som ger konstruktivt stöd åt lärande gemenskaper kommer över tröskeln till skolans pedagogiska praktik.

BERÄTTELSENS SJÄLVUTNÄMNDA EXPERTER

Det är knappast någon slump att de senaste årens skoldebatt i hög grad förts av personer med oklar relation till skolans vardag. Det viktiga i denna opinionsbildning tycks vara vem som talar snarare än substansen i vad som sägs. Likaså finns i samma andemening anledning för liberalistisk press att avstå från bidrag från pedagogiskt sakkunniga. Med det negativa närmandet uppkommer utrymme i Berättelsen även för dem som saknar pedagogisk insikt.

Sälunda kan en hågad nationalekonom hävda expertis på skolområdet som del i marknadsliberalismens fält. Till synes relevanta aspekter kan lyftas fram med krav på tilltro, samtidigt som den verksamma konsekvensen uppkommer i själva undvikandet av en pedagogisk tankeram. Jag gav tidigare just ett exempel på hur skolans bidrag till samhällsutvecklingen kan formuleras pretentiöst enbart i snävt ekonomiska termer. Och här kan parentetiskt tilläggas ett erkännande av den nationalekonomiska forskningens status i den legitimitetsfrämjande Berättelsens värld: Med tanke på de metodologiska svårigheterna att med nästan ett sekels framförhållning beräkna skolans bidrag till ett lands BNP på miljarden när, så förstår ju alla att detta måste vara en närmast exakt vetenskaplig disciplin.

Den på senare tid så uppmärksammade hjärnforskningen med dess sällan ifrågasatta rekommendationer för lärandet i skolan är, trots dess till synes ringa kontakt med det nyliberala projektet, värd särskild granskning. Dess negativa funktionalitet i Berättelsen framkommer – oberoende av forskarens egen intention – i den vanligen totala frånvaron av socio-kulturella inflytanden på lärandets villkor. Dessa kan i stället bindas, empiriskt och normativt, till effekter i hjärnans "belöningssystem", vilket väl egentligen inte betyder mycket annat än en ökad sannolikhet för viss reaktion på yttre stimuli. Onekligen har lärande korrelerat i hjärnan, men som förklaringsmodell lämnas fältet öppet för en ny variant av den gamla behaviourismen, alltid lika populär som tankeram för maktutövning och social kontroll.

För att utmana nyliberalismens "pedagogiska" strategier skulle behövas ett starkt och samlat disciplinärt stöd i offentligheten från den akademiska pedagogiken, vilket dessvärre av olika skäl saknas. Men jag tror de flesta

pedagoger håller med om att man svårligen kan bortse från den sociala interaktionens och den språkliga kommunikationens centrala roll i skolan. Pedagogiken – som teori och praktik – innefattar i allt väsentligt lärande *mellan* människor, och dess inre territorium är uttryck för att människor tillsammans bearbetar kunskap och värden, som en mångfald i gemenskap.

SPEGELFÄKTER I SKOLDEBATTEN

Av alla märkliga inslag i den nutida Berättelsen om skolan är väl det märkligaste hur ett ytterst begränsat antal individer, om än tydligtvis starkt politiskt motiverade, kunnat få så stort genomslag. I sak, om skolans faktiska problem och möjliga lösningar, är ju synpunkterna utan djupare substans.

För närvarande återkommer två inslag i den kompakta kritiken mot skolans ”felaktiga” pedagogik. Det handlar i all sin enkelhet om för mycket ”postmodern konstruktivism” och för lite ”faktakunskap”. Dessa begrepp har av givna skäl – berättelsens abstrakta karaktär och latent verkningar i samhällsdebatten – använts mycket ”liberalt”, mest som signalord för den allmänna eländesbild man önskar frammana. Tillsammans ingår dessa båda (i sig flummiga) föreställningar i en suddig bild av vad som av kritikerna kommit att kallas ”flumpedagogik”.

Någon offentlig debatt parterna emellan förekommer knappast. Medan kritiken framförts löpande i nationell dagspress, förekommer bemötanden från pedagoger huvudsakligen i interna nätfora. Och där diskuteras gärna kritiken med den på sitt sätt sympatiska hållningen att tålmodigt försöka bemöta argument. Man tycks ofta uppfatta det hela som en pedagogisk sakdebatt.

Men hur rimligt är det? Att skolans undervisning, ens någonstans någon gång, skulle ha undvikit faktakunskap är naturligtvis nonsens. Beträffande propäer om ”mer” faktakunskap, kunde man först efterlysa klagöranden av vilka *typer av fakta* som konkret efterfrågas inom olika ämnen, för att därefter undersöka hur läget faktiskt är. För ett sakligt bemötande utifrån *pedagogiska* kunskapsbegrepp kunde det kanske sedan räcka att hänvisa till en välrenommerad källa som exempelvis språkfilosofen Donald Davidsons framställning av tre typer av kunskap, gärna i boken med den upplysande titeln *Subjective, Intersubjective, Objektive* (Davidson, 2002). Att sammanvävningen av dessa kunskapsformer, liksom för övrigt uppgiften att stimulera till kritiskt tänkande, ska ske med all hänsyn till elevernas ålder och andra förutsättningar är en självklarhet.

Problemet med ”konstruktivism” har framställts som att läraren ska ha tagit ett stort steg tillbaka till förmån för elevernas självständiga lärande. En överdriven betoning av egenarbete i alltför svår och problematiserande undervisning anses ha underbyggts av en felaktig lärarroll som handledare

snarare än ledare. Eleverna ska ha lämnats fria att konstruera sin egen kunskap, något som kopplats till en slags postmodern kunskapsrelativism.

Bakom detta har en tydlig källa identifierats, nämligen landets pedagogikforskning och dess företrädare. Smickrande måhända att tillskrivas sådan betydelse i skolutvecklingen, men i sak en uppenbar överförenkling. På ena flanken har man angripit den samlade forskningen, och på den andra, hur bisarrt det än kan låta, valt att namnge enskilda forskare som särskilt klandervärda. Båda strategierna har riktats mot samma framgångsrika konsekvens; att avvärja pedagogiken som kollektiv kunskapsinstans.

Två vinklingar har återkommit i klagovisan mot pedagogikforskningen. Det ena är att den inte anses inriktad mot att göra skolan bättre. Den annars inte ovanliga uppfattningen att vetenskap i första hand ska analysera, beskriva och förklara faktiska fenomen inom dess territorium, verkar här helt fått lämna plats för normativistiska idéer om hur man tycker att det borde vara. Dessvärre är pedagogikens läge för bemötanden här inte särskilt starkt. Men när såg vi annars kritik mot nationalekonomin för den svaga kronkursen?

Det andra är att pedagogikforskningen anses ha en felaktig metodik som negligerar sökandet efter klara evidens. Det omhuldade önskemålet om statistiskt evidensbaserade resultatförbättringar tycks dock illa grundat i hur den internationella utbildningsvetenskapen under stora delar av 1900-talet, särskilt i USA, ägnade enorma resurser just åt detta, och ofta med den positivistiska metodologi som nu förs till torgs, dock utan avgörande framgång. Undervisning och lärande är lite mer komplicerande fenomen än vad reaktioner i hjärnan låter antyda.

Redan den egendomliga bristen på vetenskapsteoretisk och metodologisk insikt som uppvisas borde stämma till eftertanke. För inte kan väl historielösheten på detta område vara så massiv att de tidvis intensiva diskussionerna om positivism och behaviorism, också i Sverige, är obekanta? Och framför allt kan väl de begrepp för fakta och sanning som underförstås i debatten, även av etablerade akademiker, väl ändå inte tas på allvar? Utan hänsyn till ens fundamentala skillnader mellan natur- och samhällsvetenskap frammanas en bild av fakta som entydiga och sanning som något absolut, i sig en ytterst ovetenskaplig hållning. Hur kan detta förstås?

Med infallsvinkeln att det massmediala pedagogikdrevet snarare än sakligt bemötande behöver förklaras teoretiskt blir frågan: Varför skulle det vara så att bakgrunden till dessa till synes märkliga men återkommande inslag i Berättelsen kan sökas just i det nyliberalistiska inflytandet?

Min ingång till detta komplex är att efter långvariga framgångar inom i huvudsak den statliga reformverksamheten på strukturnivå har ambitionerna allt mer kommit att gälla skolans innehåll och det pedagogiska arbetet. Här är konsekvenserna mer svårgripbara, och kanske är den mest verkningsfulla effekten att man under en följd av år lyckats avvärja en välbehövlig mer djupgående debatt om den marknadsliberala skolan. Genom att med

svävande resonemang styra in det offentliga samtalet på ensartade frågeställningar har man indirekt engagerat motparter i löpande pseudo-debatt med den negativa effekten att kvalificerad pedagogisk argumentation har blockerats.

Låt oss vidare söka svaret om nyliberalismens praktiska följder genom att pröva infallsvinkeln om vad just efterlysningen av ”mer fakta och mindre konstruktivism” negerar. Blicken riktas då alltså mot vad som i sak undviks eller överses med, och jag vill hävda att detta gäller just kärnfrågor för en gemensam medborgarskola.

Givetvis kan lärare tillfälligt och koncentrerat arbeta med faktafokus i sin undervisning samtidigt som sociokulturella och personliga villkor bland deltagarna tonas ner, dock utan att dessa försvinner ut i det blå. Men i faktaideologernas barskrapade relation mellan lärare och elever ligger i princip samtidigt en negering av det kollektiva i meningen av egentligen allt det som i en klass bildar en gemensam arena för ett dagligt liv och lärande tillsammans. Lite tillspetsat kan sägas, att vilka fakta som helst kan hanteras, så länge denna speciella *kunskapsform* inte integreras i gemensam bearbetning med ambition att tillsammans nå bildande sammanhang och vidgade vyer.

Här kan invändas att i Berättelsen ingår ju ett tydligt önskemål om mer ”lärarledd” undervisning, gärna från ”katedern”, vilket onekligen innebär att eleverna är samlade i något slags kollektiv. Och att klassundervisning är legio i dagens budgetpressade skolor är givetvis svårt att bortse från. Men ett nyliberalt kollektivbegrepp kan då bara vara vad Jean-Paul Sartre kallade ”seriellt”, i princip lika mekaniskt som den kollektiva samvaron i en busskö. Var och en för sig om än på samma plats.

Den slags styrning och kontroll som impliceras, med snäv teknologisk inriktning mot objektiva mätbara prestationer bland seriellt agerande individer, måste så långt möjligt undvika ”ovidkommande” inflytande från deltagarnas livsvärld, dagliga bekymmer och glädjeämnen, personliga kunskapsintressen, särskilda behov och liknande ”icke-objektiva” källor till avledning från det målrationala. Sådana källor binder ju också till den sociala konstruktion av mening som äger rum när kunskap bearbetas mellan levande människor, vilket utmanar både nyliberalismens individfixering och dess allmänt instrumentella hållning i kampen mot det kollektivt reflekterande.

Dock bör uppmärksammas den möjliga kombinationen med positiva korrespondensformer, alltså i meningen av mer direkta aktiva insatser för bättre resultat effektivitet. Då kan ett reduktionistiskt kunskapsfokus (”mer fakta”) fungera som riktat styrningsmedium inom ramen för en tudelad orientering mot såväl manifest individuell konkurrens som latent motstånd mot det gemensamma. Samordningen av dessa former kan sedan, av ”naturliga” skäl, varieras utifrån en selektiv syn på olika elevers behov. Översiktligt kan de positiva formerna inriktas mot den mindre skara av elever som går mot framgångsrika individuella karriärer, medan de mindre lyckligt

lottade utsorteras seriellt med negativt fokus på undvikanden av de kollektiva förutsättningarna och särskilda behoven bland dessa elever.

Samtidigt kan noteras hur dessa förhållanden står mot kritisk-konstruktiv skolutveckling och medveten opposition. I båda fallen sker ju en implicit bortträngning av försöken att förändra skolan och dess undervisning på andra premisser. Här kan begreppet kritisk korrespondens föras in som ett överskridande av både positiva och negativa former av anpassning till extra-pedagogiska villkor.

Bildningsfrågan kan tas som exempel. Den ibland exklusiva framtoningen av kravet på bildning i skolan hindrar inte, att när det gäller såväl själva bildningsprocessen som dess innehåll så påvisas de nyliberala propäernas brist på intellektuell tyngd. I bildningsarbete är ju det sociala förhållningssättet till kulturella artefakter och olika typer av kunskap ofta helt avgörande, och likaså läggs gärna stor vikt vid viss kollektiv bildningskanon av framstående verk inom konst, musik och litteratur, än mer poängterat numera av digitaliseringens fragmentiserande informationsexplosion. En seriös diskussion om bildning kunde föra i dagen hur obsolet och inskränkt den nuvarande Berättelsen om skolan och dess utarmade ”pedagogik” faktiskt är.

NYLIBERALISMENS LIKVÄRDIGHET

Avslutningsvis några reflektioner om skolans likvärdighet i tidsandans grepp. Att denna helt centrala fråga för en demokratisk skola så till den grad tonats ner i den nutida Berättelsen kunde kallas otillständigt. Men med en förklaringsambition blir frågan åter hur det är möjligt att skolans pedagogiska uppgift i detta avgörande hänseende kommit så på undantag? Ett svar kan även här sökas i det nyliberala projektets negativitet.

I Skollagen anges helt kort att alla ska ha lika tillgång till utbildning oberoende av geografisk hemvist och sociala och ekonomiska förhållanden, och att utbildningen ska vara likvärdig oavsett var i landet den anordnas. Det lämnas i hög grad till berörda myndigheter att uttolka vad detta ska betyda i praktiken.

Dagens offentliga retorik om likvärdighet tenderar att begränsas till organisation och materiella ramar med fokus på behov av ökade finansiella resurser, särskilt till skolor i vad som betecknas som utsatta områden. Problematiken hänförs gärna till boendesegregation, invandring och otillräckligt utnyttjande av det fria skolvälet.

Undertexten i Berättelsen är att alla elever ska ha samma förutsättningar att fritt välja bland möjligheter, konkurrera inom systemets ramar och individuellt ha siktet inställt mot en given betygsskala. Likvärdighetens innebörd är så att säga organisatoriskt avgränsad på målrationala premisser. Med denna grund kan sedan påstås att sådant som ”faktakunskap” och ”icke-

konstruktivistisk” undervisning ger mer rättvisa villkor: Bedömning och betygsättning kan göras mer objektivt och eleverna får en klarare bild av vad som krävs. Svagare elever kan bibringas en mer realistisk bild av den egna förmågan för bättre anpassade val och skärpta ansträngningar. Vad som därför behövs är en än starkare och bättre utvecklad strategisk styrning så att resursallokeringen kan fungera mer effektivt, enligt denna uttydning av skollagen.

EN NY BERÄTTELSE FÖR SKOLAN

Inom pedagogikämnet borde kvalificerade samtal kunna föras om hur skolans underordning inför marknadslogiken kan brytas utifrån likvärdighetsbegrepp som betonar undervisning och lärande med lika värdefull funktion för alla elever. Inte för att avvärja kritiker i stil med de nuvarande i Berättelsen om skolan, det vore att ställa siktet alltför lågt. Men det kunde bidra till att klargöra innebörden av en disciplins autonomi som oberoende vetenskap i genomarbetad och kritisk relation till samhällsutvecklingen.

Och trots allt; kanske har marknadsliberalismen sett sina bästa dagar. I detta 2020 står dess övergripande projekt, i ambitionen enligt Bourdieu att ”systematiskt förstöra det kollektiva”, inför åtminstone två stora utmaningar. Den ena är den växande nationalismen som, oberoende av politiska värderingar i övrigt, onekligen frammanar en bred kollektivism, ofta i uttalad opposition mot den globala finanskapitalismen. Den andra, mer väsentliga och av allt att döma potentiellt avgörande utmaningen ligger i mötet med det ultimata kollektivet, mänskligheten som helhet. I den pågående klimatkrisen finns knappast utrymme för fortsatta undanmanövrar från det överväldigande problemkomplex som marknadsliberalismens kortsiktiga privatintressen i hög grad har skapat.

Att den breda proteströrelse för klimatet som också omfattar många skolelever inte låter sig nöjas med nuvarande ekonomistiska prioriteringar framför inte bara ekologi utan också social rättvisa och mänskliga rättigheter, gör att hoppet växer om det nyliberala projektets snara tillbakagång. Och i den kommande anpassningen inför omvälvande samhällsförändringar måste rimligen även skolan grundligt omvärdera sin pedagogiska uppgift. En ögonöppnande synvinkel kunde då kanske vara att i fördjupat kunskapsarbete positivt söka bidra till den ”systematiska förstörelsen av egoismen” genom solidaritet med dagens ansträngningar att förnya det demokratiska samhället, inte minst i kollektiv kamp för klimatet. Förhoppningsvis skulle då också pedagogiken – som teori och praktik – på ett helt annat sätt än nu kunna bidra till verklig skolutveckling.

Hög tid således för en ny Berättelse *för* skolan.

EFTERORD

Sedan ovanstående skrevs har världen skakats om av coronapandemin. Inte mycket är sig likt i samhället eller för var och en av oss. Vem orkar bry sig om nyliberalism, när så mycket annat står på spel?

Men samtidigt ställer pandemin – liksom klimatkrisen – många av nyliberalismens mest problematiska sidor i blyxtbelysning; marknadssystemets oförmåga att hantera de allvarligaste hoten mot vår kollektiva existens, vinstmotivets otillräcklighet för att garantera solidarisk välfärd, det riskfyllda beroendet mellan länder på globaliserade marknader. Lika uppenbara blir bristerna hos teknokratiska styrningsmodeller, som *New Public Management* och *Just-in-time*, inom offentliga verksamheter, som avses uppvisa politiskt ansvarstagande för långsiktighet och hållbar demokrati.

Ingen vet vad som ska komma ut av denna coronakris. Men även om starka krafter verkar för återgång till *business as usual* har säkert många, inte minst unga, fått nya och dramatiska insikter om vad ett samhälle egentligen betyder; hur individen är ohjälpligt förlorad utan kollektivt skydds nät eller hur privata marknadsintressen i grunden är helt beroende av offentlig uppbackning. Kanske kommer åtminstone en del av nyliberalismens mest destruktiva yttringar inom stat och ekonomi att föras till ytan för kritiskt ifrågasättande, särskilt inom välfärdsområden där de mänskliga förlusterna riskerar att bli outhärdliga.

Jag inledde denna essä med en hänvisning till den formativa period för svensk skola som påbörjades efter andra världskriget. Kanske kan styrkan i nuvarande extrema kriser ge upphov till något liknande med avgörande kollektiva lärdomar för en ny tidsanda.

Man kan alltid hoppas.

REFERENSER

- Bourdieu, Pierre (1998). The essence of neoliberalism. Hämtad 4 april, 2020 från *LE MONDE diplomatique*. <https://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu>.
- Davidson, Donald (2002). *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford: Clarendon.
- Fritzell, Christer (1987). On the concept of relative autonomy in educational theory. *British Journal of Sociology of Education*, 8(1), 23-35.
- Fritzell, Christer (2018). Skola och skolforskning i tidens anda. Hämtad 4 april, 2020 från *Vägval i skolans historia*. Nr 3, 2018. <https://undervisningshistoria.se/skola-och-skolforskning-i-tidens-anda/>